

# गतिमान संतुलन

संपादक : दिलीप कुलकर्णी

‘निसर्गस्नेही जीवनशैली’ आणि ‘पर्यावरणस्नेही विकासनीती’ ह्यांचा पुरस्कार करणारं, त्या दृष्टीनं विचार आणि कृति-कार्यक्रम पुढे ठेवणारं हे माध्यम आहे. आत्मपरिवर्तनाच्या ह्या प्रयत्नांत आपणही सहभागी व्हा आणि इतरांनाही सहभागी करून घ्या.

ही गोष्ट आहे एका कावळ्याची. एका घराचं रंगकाम चालू होतं, नि तैलरंगाचे काही डबे तिथे ठेवलेले होते. एका कावळ्यानं आपणही रंगीत दिसावं ह्या हेतूनं दोन-तीन डब्यांत बुड्या मारून अंगाला-पंखांना वेगवेगळे रंग लावून घेतले. आपल्या समुदायात गेल्यावर तो फुशांरकीनं सांगू लागला : ‘पाहा मित्रहो, मीही पूर्वी तुमच्या सारखाच काळा होतो. पण वेगळं-उठावदार दिसण्याच्या तीव्र इच्छेनं मी आता मोरासारखा रंगीत झालो आहे. तुम्हीही आपल्या आयुष्यात असं काही तरी वेगळं, भव्य-दिव्य करा!’ इतर कावळ्यांनी टाळ्या वाजवल्या आणि त्याचा सत्कारही केला. तास-दोन तास त्याचं सर्व जण कौतुक करत होते. पण, त्यानंतर पाहतात, तो त्याला गुदमरल्या-सारखं होऊ लागलं. तैलरंग जसजसा सुकू लागला, तसे त्याला पंख-पाय हलवता येईनात; चोच उघडता येईना. थोड्याच वेळात तो गतप्राण झाला.

ही गोष्ट आठवण्याचं कारण म्हणजे चीन देश. ‘चीनचा विकास’ ही सर्व विकसनशील राष्ट्रांसाठी गेली ३-४ दशकं एक आदर्शवत् गोष्ट बनून राहिलेली आहे. शत्रुराष्ट्र असल्यानं भारतासाठी तर निश्चितच. भारतातले यच्चयावत् विचारवंत आणि अर्थतज्ज्ञ म्हणायचे : ‘चीनकडे पाहा : १९५०च्या सुमारास आपण आणि ते दारिद्र्याच्या एकाच पातळीवर होतो. पण, १९८०नंतर चीन

## भ्रमाचेच भोपळे : केव्हा तरी फुटायचेच!

कुठल्या कुठे गेला! वस्तुनिर्माणाचं जागतिक केंद्र बनला! विकसित देशांना—अगदी अमेरिकेलाही—धास्ती वाटावी अशी प्रगती करतोय तो. एक दिशा निश्चित करून सर्व आर्थिक आणि औद्योगिक धोरणं त्यानं संवाहित केली आहेत. आदर्शवत् अशी ‘डबल डिजिट ग्रोथ’ प्रत्यक्षात उतरवलीये त्यानं. मनुष्यबळाचा योग्य वापर करून जगाची बाजारपेठ काबीज केली आहे त्यानं! भारतानं शिकलं पाहिजे ह्यापासून काही.’

—ह्या सगळ्या अर्थतज्ज्ञांची एक गोष्ट चांगली असते : ते सदैव दुसऱ्याचं चांगलं तेच पाहतात. चीनची आर्थिक घोडदौड, प्रचंड उत्पादन, पायाभूत सुविधांचा विस्तार, तांत्रिक प्रगती, राजकीय खंबीरपणा, कार्यान्वयनातली करडी शिस्त... हेच सर्व त्यांना दिसतं.

जे नतद्रष्ट ‘पर्यावरणवादी’ असतात, त्यांना मात्र ह्या सगळ्याची ‘काळी’ बाजू दिसत असते. एवढ्या प्रचंड उत्पादनासाठी आफ्रिका, आग्नेय आशिया इथल्या गरीब देशांचं चीननं चालवलेलं शोषण; आठवड्याला एक ह्या प्रमाणात दशकभर उभारलेल्या औष्णिक वीज-केंद्रांमुळे होणारं प्रदूषण; प्रचंड वनसंहारामुळे धुळीचं आगार बनलेला देश; कोळशाचे कण आणि धूर ह्यामुळे काळवंडून गेलेली शहरं;

जगभरातल्या इ-कचऱ्याची आयात करून, त्यातले उपयुक्त धातू काढून घेतल्यावर आपल्याच भूमीत गाडलेली उर्वरित विषारी द्रव्यं; प्रचंड धरणं बांधून वाहणं बंद केलेल्या नद्या; कामगारांच्या आरोग्याची जराही न बाळगलेली तमा; विस्तारासाठी गिळंकृत केलेला तिबेट... एक ना दोन. हे सारे खर्च वजा करून मग चीनच्या विकासाचा दर उरवला जावा, एवढंच ह्या नतद्रष्टांचं म्हणणं. पण, फक्त ‘चांगलं तेच पाहायचं’ ह्या धोरणामुळे अर्थतज्ज्ञ विकासाच्या ह्या साऱ्या किमतीकडे नेहमीच डोळेझाक करत आले आहेत. हा ‘अंधार’ कधी बघायचाच नसल्यानं, ‘विकासा’च्या झगमगाटानं त्यांचे डोळे दिपून गेले नाहीत, तरच नवल. त्यामुळे भारतीय राज्यकर्त्यांना त्यांचं जे सांगणं असतं त्याचा अर्थ एकच : ‘चीनप्रमाणेच कामगार-कायदे, भूमि-अधिग्रहण कायदे, मानवाधिकार, पर्यावरण वागंरे सर्व काही गुंडाळून ठेवा आणि विकासा-दर वाढवा!

निरंकुश सत्ता हातात आल्यावर हे सर्व काही करता येऊही शकतं. दमनकारी सत्तेविरुद्ध आवाज उठवणं, बंड करणं सोपं नसतं. चीनच्या नागरिकांनी नाही का गेली ६०-७० वर्षे आपली मुस्कटदाबी गुमानपणे सहन केली! पण निसर्ग?—कोणीही काहाही

म्हणो; कितीही प्रयत्न करो : निसर्गावर विजय मिळवण्याच्या वलगना अजून तरी प्रत्यक्षात उतरलेल्या नाहीत. कधी उतरणारही नाहीत. हां, निसर्गाची वाटेल तितकी हानी करू शकू आपण; पण, त्याचा परिणाम आपल्या ‘विजया’त नव्हे; तर ‘पराभवा’त होईल! ‘वरच्या प्रणालीला हरवून खालची प्रणाली कधीच जिंकू शकत नसते’ हे त्रिकालाबाधित सत्य आहे. म्हणूनच ‘निसर्गाची हानी करून आर्थिक वाढ’ हा एक भ्रम आहे. तो भोपळा केव्हा ना केव्हा तरी फुटणारच.

‘चीनचा देदीप्यमान आदर्शवत् विकास’ नावाचा भ्रमाचा भोपळाही असाच फुटल्यात जमा आहे. निसर्गाला काही काळ निश्चितच हरवता येऊ शकतं. उदा. वनं शिल्लक आहेत, तोवर ती बेधुंदपणे तोडता येऊ शकतात. जमिनीत पाणी आहे, तोवर त्याचा अनिर्बंध उपसा करता येऊ शकतो. खनिजतेल, दगडी कोळसा ह्यांचं अप्रतिहत उत्खनन करता येऊ शकतं, इत्यादि. पण, हे फक्त मर्यादित काळच चालू शकतं. निसर्गाच्या ‘अंतर्गत नियंत्रणा’च्या अद्वितीय, आश्चर्यकारक क्षमतेमुळे काही काळांनं त्यावर आपोआप मर्यादा पडू लागतात. विध्वंस जितका अधिक प्रमाणात करावा, तितका हा ब्रेक अधिक

जोरकसपणे लागतो; जितका अधिक वेगानं करावा, तितक्या लवकर लागतो. बाह्य पर्यावरणातही तो लागतो आणि आंतरिक पर्यावरणातही. ऊर्जा आणि तंत्रज्ञानाच्या आधारे वरवर चढणारा ‘विकासा’चा आलेख, निसर्ग आपल्या बळकट हातांनी पुन्हा खाली दाबतो! हे सगळ्यांचंच होतं : चीनचंही तेच होतंय हा अपवाद नव्हे. निसर्ग-नियमांतून कुणालाच सुटका नाही. तैलरंगानं रंगलेला कावळा काही काळ मोरासारखा दिसला, तरी त्याचमुळे तो केव्हा ना केव्हा तरी मरणारच!

पण, हे लक्षात न घेता भारतही चीनबरोबर स्पर्धा करतोय. ‘आमचा विकास-दर आता चीनपेक्षा अधिक झाला आहे’ असं आमचे अर्थमंत्री फुशांरकीनं सांगतात. ‘जगातली सर्वाधिक वेगानं वाढणारी अर्थव्यवस्था आमची आहे’ अशी अभिमानोक्ती ते वारंवार करतात. ‘आता इथून पुढच्या काळात भारत हे वस्तुनिर्माणाचं जागतिक केंद्र असणार आहे; या! Make In India’ हे मोदी-जेटली जोडीचं आवाहन आहे.

ह्या सगळ्यांचा दीर्घकालीन अर्थ असा की, आता आमचा विकासाच्या भ्रमाचा भोपळा मोठा होत जाणार! तो कालान्तरानं फुटणार ही काळ्या दगडावरची रेघ आहे. ते होईल तेव्हा होईल; पण, तोवर तरी, मोर बनलेल्या कावळ्यासारख्या फुशांरक्या मारायला काय हरकत आहे!

## शंभर फुलं फुलू द्या!

अशी एक चिनी म्हण आहे. मध्यंतरीच्या विकास-पर्वात मात्र चीननं ती आमन्य करून ‘संसारवेलीला एकच फूल लागू शकेल’ अशी सक्ती केली. लोकसंख्येला आळा घालण्यासाठी ‘कुटुंबाला एकच मूल’ असा कायदा केला. आता तो मागे घेऊन २ मुलं होण्याला परवानगी देण्याचं चीननं ठरवलं आहे.

लोकसंख्या ही नियंत्रणात असली पाहिजे; तिच्या वाढीचा सरासरी दर ०% असला पाहिजे, ह्या विषयी दुमत नाही. पण ही बाब वास्तवात उतरवण्याची सध्याची ‘जन्म-नियंत्रणा’ची पद्धत मात्र सर्वथेव चूक आहे. ‘दोनच मुलं’, ‘एकच मूल’ वागंरे सर्व धोरणं साफ चुकीची आहेत.

आपण निसर्गाकडे पाहिलं तर असं दिसतं की, तिथे जन्मही प्रायः अनिर्बंध असतात, नि मृत्यूही. जोवर वैद्यकशास्त्राची मूर्खासारखी ‘प्रगती’ झालेली नव्हती, तोवर माणसाच्या बाबतीतही असंच होतं. जन्माचं दारही सताड उघडं होतं आणि मृत्यूचंही. त्यामुळे जन्म-मृत्यूत समतोल राहून लोकसंख्या नियंत्रणात राहत होती.

पाश्चात्य/आधुनिक वैद्यक हे मात्र मृत्यू हा ‘पराभव’ मानतं. त्यामुळे माणसाला मरून न देणारी एक भक्कम व्यवस्था त्यानं दोन-तीनशे वर्षांत उभी केली. ‘लोकसंख्यावाढ’ ही समस्या तेव्हापासून माणसाच्या बोकांडी बसली आहे. लशी, विविध उपचार,

शस्त्रक्रिया, नळ्या-सळ्या-कुबड्या-स्टेंट-पेसमेकर-अवयवारोपण-केमोथेरेपी अशा विविध तटबंधा उभारून मृत्यूला रोखण्याचे प्रयत्न सध्या सुरू आहेत.

गंमत अशी की, मृत्यू टळू तर शकतच नाही. त्यामुळे, ह्या तथाकथित उपायांनी तो फक्त लांबवला जातो. दलाई लामांनी म्हटलंय तसं ‘जगण्यात वर्षाची भर पडते—वर्षात जगण्याची नाही.’

लोकांच्या आयुष्याची लांबी अशी वाढली (‘विकास’!) की, लोकसंख्येचा दाब वाढू लागतो. पाणी, अन्न, घरं, ऊर्जा, सर्व संसाधनं ह्यांचा तुटवडा भासू लागतो. पण, माणूस मूळची चूक दुरुस्त न करता ‘जन्म रोखण्याची’ दुसरी चूक करून समस्येवर उतर शोधू पाहतो. विवाहाचं वय लांबवणं, मूल होण्याचं वय लांबवणं; कंडोम, तांबी, इ.

साधनांचा वापर; नसबंदी... एक ना दोन. ह्यातून लोकसंख्या काही प्रमाणात कमी होतेही; पण, तिची गुणवत्ता मात्र घसरतेच घसरते. ‘भरपूर जन्म-भरपूर मृत्यू’ हाच लोकसंख्येची गुणवत्ता उत्तम राखण्याचा उपाय आहे. (म्हणूनच निसर्गात ती पद्धत आहे.) कमी जन्म-कमी मृत्यू ही उपाययोजना लोकसंख्या-नियंत्रणासाठी कदाचित उपयोगी असेलही; पण, ती निश्चितपणे quality of population घटवणारी आहे.

चीननं तर ह्याचा अतिरेकच केला. ‘हम दो-हमारे दो’ ह्याचा अर्थ लोकसंख्या स्थिर राहणं. चीनला तर ती निश्चितपणे कमी करायची होती, म्हणून त्यानं ‘हमारा

सिर्फ एक’ असं कायदेशीर बंधनच घातलं. ह्याचे अनेकानेक सामाजिक दुष्परिणाम दोन-तीन दशकांतच दिसून आले. ‘एकच मूल’ म्हणताना तो ‘मुलगाच’ हवा ह्या मानसिकतेतून खी-पुरुष लोकसंख्येतला समतोल ढासळला. १५-२० वर्षांत हे सर्व मुलगे तरुण

## विकासाची घाई, तेथे माळढोकाचे काई!

सो लापूर जिल्ह्यातल्या नान्जच्या माळढोक अभयारण्याचं क्षेत्र १२०० चौ.कि.मी.वरून ४०० चौ.कि.मी. वर आणण्यास केंद्रीय पर्यावरणमंत्री प्रकाश जावडेकर ह्यांनी नुकतीच परवानगी दिली. मुळात हे अभयारण्य घोषित झालं, त्या वेळी लोकांना अनुकूल करून घेतलं गेलंच नव्हतं. त्यामुळे अभयारण्य घोषित झाल्यावर जनतेचा ‘विकास’ थांबून तिच्या मनात माळढोकाविषयी अढीच निर्माण झाली. मग, काही वर्षांनी क्षेत्र कमी करून ते १२०० चौ.कि.मी.वर आणलं गेलं. पण तरीही, तेवढ्या भागाचाही ‘विकास’ अडलाच. त्यामुळे लोकांनी माळढोकांना मारून त्यांची प्रजातीच नामशेष करत आणली. आता ही प्रजाती Red Data Bookमध्ये आहे म्हणे.

अशा परिस्थितीत पर्यावरण-मंत्रालयानं लोकांना प्रजाती टिकण्याचं महत्त्व पटवायचं; की, एवीतेवी प्रजाती थोडीच शिल्लक आहे, म्हणून अभयारण्याचं क्षेत्रच कमी करून ‘विकासा’तला ‘अडथळा’ दूर करायचा? आता म्हणे मुक्त झालेल्या ८००

झाले. मुलीच्या कमी संख्येमुळे त्यांना जोडीदारिणी मिळनात. एक समस्याच निर्माण झाली. मग ह्या तरुणांची सैन्यात भरती करण्याचा ‘उपाय’ शोधला गेला. अनेकांना सक्तीनं आफ्रिकेत खाणींमध्ये काम करण्यासाठी पाठवलं गेलं. सगळंच काही मानवी शरीर-मनाची कोंडी

## सैद्रिय सिक्कीम

द शकभराहून अधिक काळ निर्धारपूर्वक प्रयत्न करून सिक्कीम हे राज्य पूर्णतः ‘सैद्रिय’ बनलं, ह्याकरिता त्याचं करावं तेवढं अभिनंदन थोडंच आहे. मुळात तिथे रासायनिक खतांचा वापर फारसा नव्हताच. पण, जो होता तोही कमी करत आणून आज त्या राज्यानं हे यश संपादित केलेलं आहे. राज्यकर्त्यांनी स्वीकारलेलं धोरण आणि शेतकऱ्यांनी त्यांना दिलेली साथ, हे दोन्हीही कौतुकास्पद आहे. अलीकडे भारतात, पर्यावरणप्रेमींना आनंद वाटावा अशा बातम्या वृचचितच कानावर येतात, त्यामुळे ह्या वातेचं विशेष अपूप.

पंतप्रधान मोदीनीही ह्या गोष्टीचं

करणारं; अनैसर्गिक. आता चीननं ही ‘दुसरी चूक’ अंशतः दुरुस्त करण्याचं ठरवलेलं दिसतं. मृत्यूच रोखण्याची पहिली चूक दुरुस्त करण्याच्या मानसिकतेत मात्र माणूस आज नाही. निसर्गाला शरण जायचं म्हणजे काय?

येणार नाहीत!’ त्यामुळे जावडेकरांचा हा ताजा निर्णय त्या धोरणाशी सुसंगतच म्हणावा लागेल. खरं म्हणजे, ह्या खात्याचं नाव बदलून ‘विकास मंत्रालय’ असं ठेवायला हवं! भाजप-सरकारच्या विकासाच्या घाईपुढे माणसही जिथे देशोधडीला लागून विस्थापित होण्याचा धोका आहे, तिथे माळढोक तर कुठले कोण!

कौतुक केलं, आणि शेतकऱ्यांना सैद्रिय शेतीकडे वळण्याचं आवाहन केलं. एकीकडे असं आवाहन करायचं आणि दुसरीकडे रासायनिक खतांवरची सबसिडी चालूच ठेवून शेतकऱ्यांना लागलेल्या त्यांच्या व्यसनाला प्रोत्साहनही द्यायचं असा दुटप्पीपणा करण्यासाठी राजकारण्याचीच कातडी हवी, हे मात्र खरं. आपल्या धोरणांमधली ही दोबळ विसंगती एवढ्या हुशार माणसांच्या लक्षात येत नसेल?

## जीवनाचं आध्यात्मिक ध्येय

दिलीप कुलकर्णी

उपभोगांशिवाय मन दीर्घकाळ शांत ठेवतं की, देहाच्या पातळीवरचं विषय-ज्ञानेंद्रिय-मन-बुद्धी-कर्मेंद्रिय-विषय हे चक्र बंद होतं, आणि तेवढा काळ आपण देहस्थितीत विसरून आत्मस्थितीत असतो; त्या स्थितीतल्या 'आनंदमयते'चा अनुभव घेत असतो, हे आपण गेल्या लेखांकात पाहिलं.

आपण हे ही पाहिलं की, 'आनंद' हा जसा आत्म्याचा एक गुण आहे, तसेच 'सत्' आणि 'चित्' हे त्याचे आणखी दोन गुण आहेत. त्यांचा संधी करून तयार होणारा 'सच्चिदानंद' हा शब्द आपल्या परिचयाचा आहे. मनाच्या शांत, सम अवस्थेत आनंदाबरोबरच 'शाश्वत अस्तित्वा'ची आणि 'संपूर्ण ज्ञाना'ची स्थितीही आपल्याला प्राप्त होत असते.

गीता आपल्यापुढे ध्येय ठेवते ते आपली नित्य अवस्था सच्चिदानंदस्वरूप आत्मा ही आहे, हे जाणण्याचं. आपण मूलतः आत्मस्वरूप आहोत—देहस्वरूप नाही. देहाला विकार, जरा, मरण आहे—आत्म्याला नाही :

**अनवत इमे देहाः। (२.१८)**

ह्या उलट आत्मा हा नित्य, अनाशिन असतो आहे. त्यामुळे देहाच्या माध्यमातून मिळणारा आनंद हा खंडित, घटत जाणारा (law of diminishing marginal utility!) आणि सापेक्ष; तर आत्मस्थितीतला आनंद हा अखंड, नित्य आणि निरपेक्ष.

त्यामुळेच गीता एका परीनं असं म्हणते की, आनंदच मिळवायचाय नं

तुला : अवश्य मिळव. पण, मग, उपभोगांतून क्षणिक, सापेक्ष आनंद मिळवण्याच्या मागे का लागतोस? त्यापेक्षा आत्मस्थितीत जाण्याचं आणि शाश्वत आनंदाच्या प्राप्तीचं ध्येय डोळ्यांपुढे ठेव! अर्थात, गीतेत ह्या 'शाश्वत आनंदाच्या ध्येया'चा स्पष्ट उल्लेख नाही. तिथे संदर्भ आणि सांगावा आहे तो 'आनंदा'पेक्षाही 'सत्' आणि 'चित्' ह्यांच्या प्राप्तीचा. 'शांती'च्या अनुभूतीचा. उपभोगांतून हाव, लालसा आणि वखवखच वाढते : 'शांती'चा अनुभव येत नाही.

हे जीवनध्येय मनावर ठसवणारे अनेक श्लोक गीतेत टिकटिकाणी येतात. विशेषतः दुसऱ्या अध्यायात. ही जी आत्मस्थिती आहे, तिला भारतीय तत्त्वज्ञानात अनेक नावं आहेत : कैवल्य, समाधी, मोक्ष, निर्वाण, इत्यादी. चिनी तत्त्वज्ञानात तिलाच 'ताओ' म्हटलेलं आहे; तर, जपानी तत्त्वज्ञानात 'सातोरी'. गीता त्यासाठी शब्द वापरते : ब्राह्मी स्थिती.

**एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ १ (२.७२)**  
जो ह्या स्थितीला पोहोचतो, 'सोऽमृतत्वाय कल्पते'—त्याला अमृततत्त्वाची प्राप्ती होते (२.१५). किंवा, 'ततो याति परं गतिम्'—त्याला श्रेष्ठ गती प्राप्त होते (६.४५). अशा योग्यांना 'लभन्ते ब्रह्मनिर्वाणं'—ब्रह्मतत्त्व मिळून जाण्याचा मोक्ष प्राप्त होतो (५.२५). ते 'जन्मबन्ध-विनिर्मुक्ताः'—जन्मबंधनातून मुक्त होतात (२.५१).

हा आत्मा; किंवा, ज्याचा तो एक अंश आहे ते ब्रह्म ह्यांचं वर्णन गीतेत

विविध विशेषणांनी केलेलं आहे. विशेषतः दुसऱ्या अध्यायातल्या अनेक श्लोकांत हा विषय येतो. अविनाशी (२.१७); अनाशिन, अप्रमेय (२.१८); अज, नित्य, शाश्वत, पुराण (२.२०); अच्छेद्य, अदाह्य, अकलेद्य, अशोष्य, सर्वगत, स्थाणू, अचल, सनातन (२.२४); अव्यक्त, अचिंत्य, अविकारी (२.२५) अशी एकापाठोपाठ एक विशेषणांची मालिकाच ७-८ श्लोकांत येते.

सर्वसामान्य माणसाला 'मी आत्मा आहे' ह्याची जाणीव सहसा नसतेच. आपण सगळे जण सदैव देहबोध्याच्या पातळीवर असतो. व्यवहारात तो आवश्यकही असतो हे खरं असलं, तरी आत्मबोध्याच्या अभावी आपण देह आणि भोवतालची लौकिक सृष्टीच सत्य मानतो. त्यातून सुरु होते ती देह टिकवण्याची, देहाच्या माध्यमातून आनंद मिळवण्याची धडपड. देह नाशवंत आहे हे आपण सतत पाहत असतो; पण, तरीही, मृत्यू टाळण्याची आपली केविलवाणी धडपड मात्र सतत चालू असते. महाभारतातला यक्ष युधिष्ठिराला जे प्रश्न विचारतो, त्यातला एक आहे : 'जगातलं सर्वांत महान आश्चर्य कोणतं?' त्यावर युधिष्ठिर उत्तरतो : 'अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालये । शेषाः स्थिरत्वम् इच्छन्ति किम् आश्चर्यम् अतः परम् ॥'—प्रत्येक दिवशी जिवंत प्राणी यमाच्या घरी जाताना दिसत असताना, जे मागे राहिलेले आहेत, ते स्वतःच्या बाबतीत अमरत्वाची इच्छा धरतात, ह्याहून मोठं आश्चर्य ते कोणतं?

देह अमर असण्याची ही इच्छाही देहाच्या माध्यमातून अधिकाधिक उपभोग अनंत काळ घेत राहण्यासाठी असते. ह्यांपैकी पहिली इच्छा तर पुरी होतच नाही, हे आपण वर पाहिलंच; पण, ही जी दुसरी इच्छा आहे, तीही कधीच पुरी होऊ शकत नाही. उपभोगांतून मिळणारा आनंद मुळातच क्षणिक असतो, हे ह्यांचं

एक कारण आपण पूर्वी सविस्तर समजून घेतलंच. शिवाय देहाच्या बाजूनं विचार करताना अन्यही अनेक कारणे सामोरी येतात. बालपण, तारुण्य आणि वार्धक्य ह्या शारीरिक स्थितींचा विचार केला, तर तारुण्यात जितके उपभोग आपण घेऊ शकतो, तितके बालपणी वा वार्धक्यात घेता येऊच शकत नाहीत. तारुण्यात देखील उपजीविकेसाठीचं काम, गृहस्थाश्रमाची कर्तव्यं, स्वतःची आणि इतरांची दुखणी, कुणाचा अपघात-मृत्यू ह्यांसारख्या मन खिन्न करणाऱ्या घटना... अशा सगळ्यांतून फट सापडेल, तेव्हाच मनसोक्त उपभोगाचा आनंद घेता येणार. त्यामुळे, संपूर्ण जीवनाचा विचार केला, तर 'सुख पाहता जवापाडे-दुःख पर्वताएवढे' हेच वास्तव सामोर येतं.

उपभोगांतून अनंत काळ आनंद मिळवण्याच्या बाबतीतली दुसरी अडचण बाह्य आहे. सध्या तीही एक कळीचा मुद्दा बनलेली आहे : उपभोग्य वस्तू पुरवण्याची निसर्गाची क्षमता. अडीचशे-तीनशे वर्षांपूर्वीपर्यंत ही अडचण फारशी नव्हती. इच्छा झाली, तर ती पुरवायला 'विपुला च सृष्टी' समर्थ होती. पण, आता—अडीचशे वर्षांच्या ऊतमातामुळे—तीही 'अल्पा' बनलेली आहे. अशा परिस्थितीत, आंतरिक इच्छा-सवड-अनुकूलता कितीही असली, तरी संसाधन-प्रदूषणाच्या बाह्य मर्यादांमुळे अनिर्बंध उपभोग घेता येणं अशक्यच होऊन बसलेलं आहे.

सारांश, भौतिक उपभोगाला आंतरिक आणि बाह्य अशा अनेकानेक मर्यादा आहेत. विज्ञान-तंत्रज्ञान ह्यांच्या साहाय्यानं आज त्या ओलांडल्या, तर उद्या त्या आणखीनच आकसणार आहेत.

हे सर्व लक्षात घेऊन गीता निर्देश करते, तो उपभोगांशिवाय मन शांत करून, शेट आत्म्याच्याच अनुभूतीतून अखंड, शाश्वत आनंद मिळवण्याकडे.

इथे मनात दोन प्रश्न निर्माण होतात : एक, आत्म्याची अशी अनुभूती व्यक्तीला येणार केव्हा; आणि दोन, आत्मा वगैरे

विज्ञानांनं सिद्ध होऊ न शकणाऱ्या गोष्टींवर विश्वास नसेल तर काय?

—गीता हे मान्यच करते की, आत्म्याची अनुभूती ही सोपी, जलद गोष्ट नाही. त्या प्रक्रियेचा कालावधी तासां-दिवसां-वर्षांत नव्हे, तर जन्मांमध्ये मोजला जातो! गीतेत दोन ठिकाणी तसं सांगितलेलं आहे :

**अनेकजन्मसंसिद्धः ततो याति परं गतिम् । (६.४५);** आणि

**बहूनां जन्मनां अन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते । (७.१९).**

त्यामुळे इतका अतिदीर्घकाल 'साधना' चालू ठेवण्याला पर्याय नसतो.

दुसरं म्हणजे, कोणतीही साधना करत असताना ध्येयाविषयी श्रद्धा ही ठेवावीच लागते. 'स्वातंत्र्य मिळेल'; 'समाज बदलेल' ह्यांवर जशी श्रद्धा ठेवावी लागते, तसंच ह्या बाबतीतही. 'आत्मा असतो कशावरून', 'तो मापकावर मोजून सिद्ध करता येतो का' असा 'विज्ञाननिष्ठ' दृष्टिकोण ठेवला, तर काहीच साध्य होणार नाही! असा 'अज्ञ, अश्रद्ध संशयात्मा नाश पावतो' असं गीता सांगते.

अन् बाकी पुरावे पाहिजेतच कशाला : स्वानुभवातूनच खात्री करून घ्यावी नं! उपभोगांचा अतिरेक होऊनही मन शांत होत नाही-शाश्वत आनंद मिळत नाही, हा अनुभव डोळसपणे घ्यावा; नि मग आत्मा वगैरेवर विश्वास नसला, तरी मन शांत करण्याचा प्रयत्न नित्यनेमानं करावा. अशा मनःशांतीतून जरा अधिक काळ आनंद टिकून राहतो, हे अनुभवावं. 'आत्मा' न मानताही मनःशांतीची ही प्रक्रिया चालू राहू शकते. ती अनुभवसिद्ध तर असतेच; पण, ती विज्ञानसिद्धही असू शकते : कमी झालेला रक्तदाब; कमी झालेली रक्तशर्करा ही यंत्रांनी मोजताही येऊ शकेल! ह्या प्रक्रियेतून मन संपूर्णपणे शांत होईल, तेव्हा ती स्थिती ही 'आत्मस्थिती'च असेल : त्या शब्दाचं वावडंच असेल, तर तो नका वापरू फार तर!

(क्रमशः)

## जलनियोजन : कायमसाठी

यंदा महाराष्ट्राच्या बऱ्याच भागांत खूप कमी पाऊस झाला आहे : सरासरीच्या निम्मा. आय कमी झाली की, व्ययही कमी करावा लागतो, हे व्यावहारिक शहाणपण. ते विसरून आपण खर्च तेवढाच चालू ठेवला, तर दिवाळखोरी हेच भवितव्य असतं. ते टाळायचं असेल, तर आपल्याला प्रत्येक क्षेत्रात विचारपूर्वक जलनियोजन करावं लागेल. त्याबाबतचे विचार पुढे ठेवणारं हे सदर.

## आटत जाणारा भारत

शैलेश माळोदे

भावी काळातील युद्धांना भडकवण्याचं काम पेट्रोल नव्हे, तर पाणी करणार आहे' असं भाकीत नोंदवलय संयुक्त राष्ट्रांच्या एका अहवालात. त्या धोक्याची चाहूल जगभर लागत असताना भारत तरी त्याला अपवाद कसा ठरू शकेल? पाणी-टंचाईची समस्या वर्षांपेक्षा वाढत आहे. त्यातून अत्यंत गंभीर स्वरूपाच्या सामाजिक असंतोषाची बीजं रोवली जाण्याची शक्यता समाजशास्त्रज्ञांना जाणवत आहे.

केंद्र सरकारनं जाहीर केलेल्या माहितीनुसार महाराष्ट्रासह अनेक राज्यं तीव्र पाणी-टंचाईनं ग्रस्त आहेत. भारतीय शहरांमधील प्रत्येक व्यक्तीला दररोज सरासरी ७० लिटर पाणी मिळतं. त्याच वेळी, संडासातील एक फलशमधून सुमारे १२ ते १५ लिटर पाणी वाहून जातं.

ह्यावरून शहरी भागातील श्रीमंत आणि गरिबांना मिळणाऱ्या पाण्यातील विषमता कोणाच्याही लक्षात येईल. खेड्यांमधील स्थिती तर ह्याहून भयंकर आहे. १९८५मध्ये भारतात, १.६ कि.मी.च्या परिघात कोणताही जलस्रोत नसलेली ७५० खेडी होती. आता जलप्रकल्पांची व्याप्ती वाढूनही स्रोत आटण्यामुळे—आणि यंत्रप्रणाली नादुरुस्त होण्यासारख्या समस्यांमुळे—अशा खेड्यांची संख्या ६५,००० इतकी प्रचंड झाल्याचं नियोजन मंडळाच्या एका अभ्यासातून दिसून आलं.

असं होण्याचं मुख्य कारण म्हणजे भूजलाचा होणारा अनियंत्रित उपसा थांबवण्यासाठी शासनानं कोणतीही उपाययोजना केली नाही. एकूण ग्रामीण पेयजलापैकी ८५% आणि नागरी पेयजलापैकी ५५% वाटा भूजलाचा असतो. अनियंत्रित जल-उपशाद्वारे प्राप्त भूजलाचा वापर सिंचनासाठी केल्यामुळे (विशेषतः ऊसशेती) पेयजल-प्रकल्पांवर

विपरीत परिणाम होतो.

भूजलाचा उपसा इतक्या प्रचंड वेगानं करण्यात आला आहे की, आज गोड्या भूजलाचं प्रमाण खूपच खालावलेलं आहे. जितकं खोल जावं, तितकी पाण्याची क्षारता वाढत जाते. गुजरातमध्ये एकूण विजेपैकी ४३% भूजलाच्या उपशावर खर्च होतो. तिथे कमीत कमी ५०० फूट खोलीपर्यंत भोक पाडावं लागतं. कधी कधी तर १००० फूटही!

नलिकाकूप किंवा शेतीपंपांना पुरवण्यात येणाऱ्या विजेवर सवलत देण्यात येत असल्यामुळे; किंवा, मोफतच वीज पुरवल्यामुळे अतिशय अघाशीपणे भूजलाचा उपसा केला जातोय. तमिळनाडूनं १९६२ पासून पाण्याचे दर वाढवलेले नाहीत. १००० लिटर पाणी पुरवण्यासाठी सरासरी ९४ पैसे खर्च येतो; पण, भात आणि उसासारख्या भरपूर पाणी लागणाऱ्या पिकांसाठी अनुक्रमे २ आणि ११ पैसे आकारले जातात. अशा अत्यंत कमी दरांमुळेच पाण्याचं संकट निर्माण झाल्याचं लक्षातच येत नाही. निम्मा पंजाब ह्या संकटात आहे. तिथलं भूजल सुमारे ४००० वर्षांपूर्वीचं असावं, असा वैज्ञानिकांचा कयास आहे.

भूजलाची उपलब्धता खूपच कमी आहे, असं नाही. भारतातील एकूण उपलब्ध साठ्यांपैकी फक्त ४० ते ४५% साठेच वापरले जात आहेत. त्यांपैकी बहुतेकांचं पुनर्भरण शक्य आहे; पण, ते होत नाही. भारतात जगातील सर्वाधिक म्हणजे १० लाखांहून अधिक विंधन-विहिरी आहेत; तथापि, पुनर्भरणाअभावी त्यांचं पाणी आटत

चाललं आहे. ते पाणी अधिकाधिक प्रदूषितही होत आहे. भूजलाचा कोणत्या ठिकाणी किती उपसा करावा हे उपग्रहांच्या आधारे सांगणं वैज्ञानिकांना कठीण नाही; पण, सरकारकडे ती इच्छाशक्तीच नाही. एखाद्या सर्वसमावेशक कायद्याच्या अभावामुळे अनियंत्रित उपशाची अराजकसदृश समस्या निर्माण झालेली आहे. भूजलाविषयी सर्वच राजकीय पक्षांची भूमिका बोटचेपेपणाची आहे.

शहरांमध्ये आणि विविध मोठमोठ्या जलसिंचन-योजनांमध्ये देखभालीच्या अभावामुळे पाण्याची मोठ्या प्रमाणात गळती होते. शहरी भागांत फुटक्या जलवाहिन्यांमुळे एक तृतीयांश पाणी वाहून वाया जातं. (खरा आकडा एक द्वितीयांश.) तज्ञांच्या मते कालवे, पाट, धरण आणि ग्रामीण विहिरीद्वारे उपलब्ध होणाऱ्या पाण्यापैकी फक्त ३० ते ४०% पाणी शेतजमिनींपर्यंत पोहोचतं. दुसरीकडे, देखभालीअभावी मोठी धरणं गाळानं भरून कुचकामी ठरण्याचा मोठा धोका आहे. ह्या कामासाठी तरतूदही यथातथाच असते.

**२८०० लोकसंख्येच्या घोटीत ४५०० विंधन-विहिरी!**

घोटी, ता. करमाळा, जि. सोलापूर ह्या गावाची ही कथा. अन् इतकं करूनही ह्या गावात प्यायला पाणी नाही, हे विदारक सत्य आहे. सुरुवातीला १००-१५० फूट खोलीची विहिरी, पुढे ८००-९०० फूट खोल घेतली जाऊ लागली. ह्यावर किमान १३। कोटी रुपये खर्च झाला. परंतु सध्या ९८% विहिरी कोरड्या पडल्या असून लाखो रुपयांच्या फळबागा आणि अन्य पिकं जळून गेली आहेत. ३०-३० विंधन-विहिरी घेऊनही आज प्यायला पाणी नाही, अशी काही शेतकऱ्यांची स्थिती आहे. (अग्रोवन, ३० जानेवारी २०१३)

२ गतिमान संतुलन  
सौर फाल्गुन, शके १९३७

## धारणाक्षम विकास

### दिलीप कुलकर्णी

गे ली कित्येक दशकं प्रचलित विकासाला पर्याय म्हणून ही संकल्पना मांडली जात आहे. विकास ही आवश्यक बाब आहे ह्यात शंका नाही; तथापि, सध्या तिचा अर्थ 'सतत होणारी आर्थिक वाढ' असा केला जातो. अशा सततच्या वाढीमुळे उत्पादन आणि उपभोग ह्यांत सतत वाढ होत असली, तरी त्यामुळे संसाधनांची उपलब्धता सातत्यानं घटत आहे आणि कचरा-प्रदूषणही सातत्यानं वाढत आहे. हे असंच चालू राहिलं तर भावी पिढ्या कशाच्या आधारे जगतील? त्यांच्यासाठी शुद्ध हवा उपलब्ध नसेल; शुद्ध आणि भरपूर पाणी उपलब्ध नसेल; कसदार, उपजाऊ जमीन शिल्लक नसेल; वन उजाड

### आटट जाणारा भारत (पृष्ठ २ वरून)

टाक्या शाबूत आहेत. राज्य सरकारनं दुर्गम आणि उंच भागांत अशा प्रकारे पाणी साठवण्याची योजना आखली आहे. पडणाऱ्या पावसापैकी फक्त १०% पाणी कोणत्याही स्वरूपात साठवणं जमल्यास अनेक ठिकाणचं जलदुर्भिक्ष्य नाहीसं होऊ शकेल. बीड जिल्ह्यातील पिंपरवाड्यात 'ग्रामीण विकास केंद्र' नावाच्या एका स्वयंसेवी संस्थेनं, वाहतं पाणी बंधारे घालून अडवण्याचं काम करून तिथला दुष्काळ हटवला. तिथे ऐन उन्हाळ्यातही मुलं एका हापशावर जलस्नानाचा आनंद घेत हसत-खिदळत होती. अशा कामांमुळे गुजरात, राजस्थान, मध्य प्रदेश, कर्नाटक

ढब्बूजी, बहादूर वगैरे गाजलेल्या व्यंगचित्रपत्रांचे जनक म्हणजे प्रसिद्ध चित्रकार आणि हिंदी-गुजराथी लेखक आबिद सुरती! त्यांची ४५ पुस्तकेही प्रसिद्ध झाली आहेत. त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाला अजून एक अपरिचित पैलू आहे : त्यांची जल-संधारणाबाबतची तळमळ. पाणी ही दैवी देणगी आहे. ती फार मौल्यवान गोष्ट आहे. तिचा संयमपूर्ण उपभोग घ्यावा, पण अपव्यय करू नये असं त्यांचं ठाम मत आहे.

आबिद सुरती एकदा एका मित्राकडे गप्पा मारत बसले होते. त्याच वेळी बाथरूममधून एक एक थेंब पाणी पडल्याचा आवाज येत होता. तो ऐकून आबिदजी अस्वस्थ झाले. मित्राला विचारले, तर त्याने नळ गळतोय म्हणून सांगितले. नळाची दुरुस्ती करण्याबाबतही तो फारसा गंभीर नव्हता. त्या प्रसंगाने आबिदजीच्या विचाराला एक नवी दिशा मिळाली. त्यांनी घरात काही प्रयोग केले. 'सेकंदाला १ थेंब' ह्या वेगानं नळ जर टिपकत असेल; तर, दर महिन्याला सुमारे १००० लिटर पाणी वाया जाते. मुंबईसारख्या शहरात असे महिना सहा लाख लिटर पाणी वाया जाते. त्यातून एक एकर जमीन तीन दिवस भिजू शकते; किंवा, ३००० लोकसंख्येच्या एका खेड्याची सात दिवसांची पाण्याची गरज भागू शकते.

पंधरा दिवसांपूर्वी मी मीरा रोडला जाऊन आबिद सुरतींची समक्ष भेट घेतली. त्यांचं काम समजून घेतलं—अनुभव ऐकेलं. २०१४पर्यंत मीरा रोडमध्ये अशा प्रकारे ३० लाख लिटर पाणी वाचवल्याचं त्यांनी सांगितलं. www.ddfmumbai.com ह्या संकेतस्थळावर त्यांच्या कामाविषयीची बरीच माहिती उपलब्ध आहे.

यंदाची पाणी-टंचाई लक्षात घेऊन ग.सं.च्या माध्यमातून पुण्यात असं काही काम करता येईल का असा विचार त्या वेळीं मनात आला. इच्छुक वाचकांनी ८६०५०-३४१४५ ह्या क्रमांकावर (फक्त) SMS करून आपलं नाव नोंदवावं. मार्चमध्ये एकत्र जमून कामाची रूपरेखा ठरवता येईल. —दि.कु.

झालेली असतील; खनिज संपलेली असतील; सर्व प्रकारच्या इंधनांची टंचाई असेल. म्हणजे एकीकडे लोकसंख्या वाढत राहणार, नि तिच्या उपजीविकेसाठी उपलब्ध असणारी संसाधने मात्र घटत-संपत जाणार. ह्याचाच अर्थ, विकासाची ही प्रक्रिया अनंत काळ अशीच चालू राहूच शकत नाही. म्हणजेच हा विकास धारणाक्षम नाही. चिरस्थायी, टिकाऊ असा नाही. तो संपुष्टात येणारा आहे.

हे लक्षात घेऊनच 'धारणाक्षम विकासा'चा—म्हणजेच 'सस्टेनेबल डेव्हलपमेंट'चा—आग्रह धरला जातोय. 'यूनो'नं नेमलेल्या ब्रंटलॅंड आयोगानं धारणाक्षम विकासाची एक छान व्याख्या अशी केलीये : भावी पिढ्यांच्या उपजीविकेच्या संधी कायम ठेवून, आपली आजची उपजीविका चालवणं.

ह्याचाच अर्थ भावी पिढ्यांसाठी हवा शुद्ध राहायला हवी. प्राणवायू देणारी वनं मोठ्या प्रमाणात शिल्लक असायला हवीत. कर्बवायूचं आजचं उत्सर्जन खूप मोठ्या

आणि महाराष्ट्रातीलही अनेक उजाड गावांचा कायापालट होऊन, तिथे नंदनवन फुलू लागल्याचं मला माझ्या भ्रमंतीमधून आढळून आलं.

अनेक देशांत सांडपाणी स्वच्छ करून ते पुन्हा वापरलं जातं. ह्याउलट, भारतासारख्या प्रचंड पाणीटंचाईच्या देशात, पेयजलाचा वापर हिरवळींसाठी आणि गाड्या धुण्यासाठी केला जातो, हा केवळ दैवदुर्विलास आहे.

असं होण्याचं महत्त्वाचं कारण म्हणजे स्वस्तात मिळणारं पाणी. जलतज्ज्ञ वारंवार सांगत आहेत की, पाण्याच्या मूल्यामध्ये त्याच्या दुर्भिक्ष्याचं मूल्य प्रतिबिंबित झालं पाहिजे. शहरी लोकांना चैनीवर पैसा खर्च करणं आवडतं; पण, पाणीपट्टीत थोडीशीही

प्रमाणात कमी व्हायला हवं; पाण्याचा उपसा आणि प्रदूषण कमी व्हायला हवं; जमिनीचा कस टिकून राहायला हवा. खनिज संसाधनं आणि खनिज इंधनं ह्यांचा वापर तर जवळपास थांबायलाच हवा.

आज आपल्याला 'सततची वाढ' हवी असल्यानं आपण अ-नवीकरणक्षम संसाधनं आणि इंधनं सातत्यानं वाढत्या प्रमाणात वापरतो आहोत. विकास धारणाक्षम व्हायचा, तर असं चालणार नाहीं. फक्त नवीकरणक्षम संसाधनं आणि ऊर्जा ह्यांचा वापर केला, तरच विकास टिकाऊ, स्थायी, धारणाक्षम असा होईल.

सारांश, अतिरेकी लोकसंख्या, तिचे सतत वाढणारे उपभोग, नि त्यासाठी करावी लागणारी सततची उत्पादनवाढ ह्या तिन्हींचा पुनर्विचार आपल्याला तातडीनं करावा लागणार आहे. ह्या तिन्हींना धारणाक्षमतेची मर्यादा घालावी लागणार आहे.

(आकाशवाणी, पुणेच्या सौजन्यानं)

वाढ झालेली सहन होत नाही. शहरी भागांतील पाण्याच्या दारंमधून ना भांडवली खर्च वसूल होत, ना देखभालीचा खर्च. अनुदानित दारंमुळे अकार्यक्षमता आणि अपव्यय मात्र वाढतो. त्यामुळे पाणी महाग होणं अटळ आहे. पाण्याचे दर वाढविण्यास नकार देणाऱ्या राज्यांना निधी देण्यास आंतरराष्ट्रीय विकाससंस्थांनी बऱ्याचदा नकार दिला आहे. मात्र, हे होण्यासाठी जबरदस्त राजकीय इच्छाशक्ती हवी. अशी इच्छा-शक्ती, लोकसहभाग आणि मुख्य म्हणजे जलसाक्षरता ह्यांच्या अभावी पाणी आटट चाललेल्या भारतामध्ये लोकांच्या तोंडचंही पाणी आटेले, ह्यात दुमत नाही. ☹

(अंतर्नाद, एप्रिल २००३च्या अंकातील लेखाचं संपादित पुनर्मुद्रण, साभार.)

## थेंबें थेंबें...

### प्रशांत असलेकर

पाण्याचा वाया जाणारा थेंब-थेंब वाचवण्यासाठी धडपडणाऱ्या एका अवलियाची कहाणी!

आबिद सुरतींनी मग 'ड्रॉपडेड फाउंडेशन' नावाची संस्था स्थापन केली. माहितीपत्रके वाटून, टी शर्ट छापून आणि त्यांचा चित्रांच्या माध्यमातून लोकांना घरगुती नळांची पाणीगळती थांबविण्याचे ते आवाहन करू लागले. त्या पलीकडे जाऊन अधिक काही करायची त्यांची इच्छा होती; पण, निधीअभावी काम अडले होते.



२००८ साली त्यांना उत्तर प्रदेश सरकारच्या 'हिंदी भाषा समिती'चा एक लाख रुपयांचा पुरस्कार मिळाला. त्या रकमेतील एक रुपयाही त्यांनी स्वतःसाठी घेतला नाही.

आबिदजी हे सूफी पंथाचे अनुयायी आहेत. हा पंथ साध्या राहणीचा पुरस्कार करतो. संपत्तीचा संचय आणि अपव्यय टाळा अशी शिकवण देतो. आबिदजीच्या कार्याला अशी धर्म-तत्त्वज्ञानाचीही किनार आहे : तीच त्यांची धर्मसाधना आहे. ☹ (लोकसत्ता, २१ जुलै २०११च्या अंकातून साभार पुनर्मुद्रित)

ती रक्कम त्यांनी बँकेत ठेवली. त्यावरील व्याजातून त्यांनी एक फ्लॅग नोकरीला ठेवला.

आबिद सुरती मुंबईजवळ मीरा रोड येथे राहतात. हे प्रचंड लोकसंख्येचे शहर आहे. इथे हजारो सहकारी गृहनिर्माण सोसायट्या आहेत. आबिद सुरती सर्व सोसायट्यांच्या सेक्रेटरींशी पत्रव्यवहार करतात. सोसायटीची पूर्वपरवानगी घेऊन स्वतः दर रविवारी तीन सोसायट्यांना भेटी देतात. त्या सोसायट्यांमधील सर्व फ्लॉट्समधले नळ तपासतात. जर पाणी गळत असेल तर वॉशर बदलून पाणीगळती थांबवतात. ही सेवा विनामूल्य असते. आबिदजींचे वय आता ७२ आहे. ह्या वयात ते रविवारी दुपारी आराम करण्या-ऐवजी सोसायट्यांच्या जिऱ्यांची चढ-उतार करत असतात : पाण्याचा प्रत्येक थेंब सत्कारणी लागवा, त्याचा अपव्यय होऊ नये म्हणून! आबिद सुरती ह्यांच्यापासून प्रेरणा घेऊन गुलशन ग्रावर ह्या हिंदी चित्रपट-अभिनेत्याने अशाच स्वरूपाचे काम मुंबईच्या जुहू भागात; व एका मोठ्या संस्थेने इंदूर येथे सुरू केले आहे. इतर कुणाला अशा प्रकारचे कार्य आपल्या भागात करायचे असेल, तर त्यासाठी लागणारे मार्गदर्शन, छापील साहित्य, पाणीबचतीचा संदेश छापलेले टी शर्ट्स देण्यास आबिद सुरती तत्पर आहेत. ते ९८२०१-८४९६४ ह्या क्रमांकावर उपलब्ध असतात.

आबिदजी हे सूफी पंथाचे अनुयायी आहेत. हा पंथ साध्या राहणीचा पुरस्कार करतो. संपत्तीचा संचय आणि अपव्यय टाळा अशी शिकवण देतो. आबिदजीच्या कार्याला अशी धर्म-तत्त्वज्ञानाचीही किनार आहे : तीच त्यांची धर्मसाधना आहे. ☹ (लोकसत्ता, २१ जुलै २०११च्या अंकातून साभार पुनर्मुद्रित)

'विकास' ह्या विषयासंदर्भात अभ्यास, संशोधन आणि लेखन करणारे हे जर्मनीय विचारवंत आहेत.

सध्याचं औद्योगिक-शहरी विकास-प्रतिमान हे तीनशे वर्षांपूर्वीच्या वैशिष्ट्यपूर्ण परिस्थितीमुळे उदयाला आलं असं ते सांगतात. संसाधनं आणि ऊर्जाचा खूप मोठ्या प्रमाणावर पुरवठा होणं ही ह्या तऱ्हेच्या विकासाची गरज असते. युरोपीय राष्ट्रांनी—विशेषतः इंग्लंडनं—जगभरातल्या आपल्या वसाहतींचं शोषण करून संसाधनं आणि ऊर्जा मिळवल्या. पुढे मग अन्य युरोपीय देश, अमेरिका, रशिया, जपान, चीन ह्यांनी हाच मार्ग अवलंबला. ह्यातून गगनचुंबी घरं, वाहनं, रासायनिक शेती, किंवा मांसमूलक आहार अशी जी रचना उदयाला आली, ती संसाधन-भक्षक आणि ऊर्जा-भक्षक होती. परिघावरच्या जनतेला अधिकाधिक वंचित करत नेणारी होती. हा विकास विषमतेची दरी वाढवतच नेतो. युरो-अटलांटिक पद्धतीची जीवनशैली जगातल्या सर्व मानवांसाठी अशक्य आहे; तितकी संसाधनं आणि ऊर्जा उपलब्धच नाहीत, असं ते सांगतात. जर उपभोगांमध्ये समानता राहायला हवी असेल, तर उच्च-उपभोग घेणाऱ्यांनी ते कमी करायला हवेत, असं ते ठासून सांगतात. ही जबाबदारी विकसित देशांची आहे, असं स्पष्टपणे बजावतात. छताची उंची कमी करूनच समानता साधेल : जमीन उंच करून ती

## विकास, स्वच्छता आणि पर्यावरण १२

गेलं वर्षभर चालू असलेल्या ह्या लेखमालेचा समारोप ह्या अंकात होत आहे. त्यानिमित्त काही वाङ्मयाचा परिचय.

### पर्यावरण-पोषक शौचकूप

सा मान्यतः ज्या विषयावर उघडपणे बोललं-लिहिलं जात नाही अशा एका अत्यंत महत्त्वाच्या विषयावर श. म. केतकर ह्यांनी हे पुस्तक लिहिलं, ह्याकरिता त्यांचे खरोखरच आभार मानले पाहिजेत. शौचकूपंसाठी एकूणातल्या वापरांपैकी ४५% पाण्याचा वापर होतो अशी डोळे उघडणारी माहिती लेखक प्रस्तावनेच्या प्रारंभीच देतो. ह्यातून (शुद्ध) पाण्याची आणि मल:निसारणाची अशा दोन्ही बाजूंनी समस्या उभ्या राहतात. त्यांवर उपाय शोधला पाहिजे ह्या तळमळीतून लेखकानं ही कल्पना पुढे मांडली आहे. असा शौचकूप तयार करताना त्यानं ६ तत्त्वं डोळ्यांपुढे ठेवली : पाण्याची व गटारांची आवश्यकता नसावी; शौचपात्र टिकाऊ असावं; शौचाचं जागीच खतात रूपांतर व्हावं; मूत्र वेगळं गोळा केलं जावं; बहुमजली इमारतींतही ते उभारता यावं, आणि स्वच्छता-कामगाराची आवश्यकता नसावी.

पहिल्या प्रकरणात भारताच्या ग्रामीण भागात शौचालयं उभारण्याच्या प्रयत्नांची माहिती आहे. दुसऱ्या प्रकरणात 'शौचकूप' ह्या संकल्पनेचा कालौघात कसा विकास होत गेला ह्याचे तपशील आहेत. खड्ड्याचा संडास, टोपलीचा संडास, फ्लॅश-संडास, सेप्टिक टाकीचा संडास, सुलभ शौचालय, आगगाडीतले संडास अशा विविध शौचालयांची कार्यपद्धती त्यात आकृत्यांसह दिलेली आहे. तिसऱ्या प्रकरणात ह्या शौचकूपांचे दोष, गटारांच्या व्यवस्थापनातील अडचणी, प्रचंड मैलपाण्याची समस्या; त्याच्या शुद्धीकरणेतील अडचणी आणि

**आगामी निसर्गायण शिबिर**  
१३ मार्च : कल्याण  
वेळ : ९ ते ५  
संपर्क : सुरेंद्र देसाई,  
९८ १९ ०९ १९ ५४

## वोल्फगांग झारक्स

### दिलीप कुलकर्णी

कदापि प्राप्त होणार नाही.

ह्या तऱ्हेची मांडणी करणारं 'Greening the North' हे त्यांचं पुस्तक प्रसिद्ध आहे. The Development Dictionary ह्या सुंदर ग्रंथाचं संपादन त्यांनी केलेलं आहे. 'Planet Dialectics', 'Fair Future' असे त्यांचे इतर काही ग्रंथ आहेत. 'डेव्हलपमेंट' ह्या नियतकालिकाचे ते सह-संपादकही आहेत. जर्मनीच्या 'वुपरटेल इंस्टिट्यूट फॉर क्लायमेट, एन्व्हायरॉन्मेंट अँड एनर्जी'चे ते संशोधन-संचालक आहेत.

'भरपूर समृद्धी निर्माण केली की, ती आपोआप खालपर्यंत झिरपेल' हा सिद्धान्त काळाचं चुकीचा ठरवला आहे : नाहीरिना बेदखल करूनच आहेंरिची समृद्धी वाढते. वाढती समृद्धी विषमताच वाढवते हे स्पष्टपणे सांगणारा हा विचारवंत आहे. जागतिकीकरणाला विरोध करून स्थानिकीकरणची पर्यावरणीयता तो सांगतो, नि तशा विकासनीतीचा आग्रह धरतो. ☹

(आकाशवाणी, पुणेच्या सौजन्यानं)

खर्चीकता ह्यांचा ऊहापोह आहे. चौथ्या प्रकरणात पर्यावरण-पोषक शौचकूपाची माहिती आहे. संडासात पाणी नव्हे, तर माती टाकणं, आणि मूत्राचं स्वतंत्र संकलन करणं ही त्यांची दोन मुख्य वैशिष्ट्यं. ह्यासाठीची रचना, साहित्य, बांधणीचं तंत्र, मातीचं व्यवस्थापन, उंच इमारतीच्या प्रत्येक मजल्यावर ते कसे बांधता येतील, अशा विविध बाबींचे तपशील लेखकानं दिले आहेत. शेवटचं प्रकरण आहे सार्वजनिक मुताऱ्यांविषयीचं. तिथे जमा होणारं मूत्र संकलित करून खत म्हणून कसं वापरता येईल ह्याचे काही आराखडे केतकरांनी त्यात दिले आहेत.

सर्व लेखनामध्ये लेखकाची सामाजिक जाणीव आणि समस्येवर उपाय शोधण्या-मागची कळकळ सतत जाणवत राहते. मात्र, तरीही, हे सर्व विवेचन वाचल्यावर, जिथे त्यांची सर्वाधिक गरज आहे त्या शहरांतच अशी शौचालयं घरोघर उभारली जाणं अवघड दिसतं. 'अशा शौचालयां-साठी नगरपालिकेनं माती पुरवावी' असं लेखक सुचवतो. हे खूपच अवघड वाटतं. (आणि एका नव्या घोटाळ्याला आमंत्रण!) त्यामुळे जिथे माती उपलब्ध आहे अशा ग्रामीण भागांतच अशा शौचालयांची उभारणी करणं सोयीचं ठरेल. मात्र, किमान अशा ठिकाणी तरी फ्लॅशिंगच्या संडासाऐवजी असे मातीचेच संडास उभारले जावेत. शहरांत ज्यांच्या बंगल्याभोवती माती उपलब्ध आहे अशांनी 'पर्यायी' म्हणून का असेना, पण असा संडास बांधून घ्यायला; तसंच, मूत्र संकलित करून ते खत म्हणून वापरायला हरकत नाही.

इतरांनी, 'आपण पर्यावरणाची रोज किती हानी करतो' हे कळवंच म्हणून तरी

(पृष्ठ ४ वर)

गतिमान संतुलन  
सौर फाल्गुन, शके १९३७

## हिरवं वाचन

### अजित बर्जे

‘नेमेचि येतो मग पावसाळा’ ह्या उक्तीप्रमाणे ‘कॉन्फरन्स ऑफ पार्टीज’ची (COP21) परिषद पॅरिसमध्ये नुकतीच पार पडली. दीड-दोनशे राष्ट्रप्रमुख व काही हजार अधिकारी-प्रतिनिधी दर वर्षी हा उत्सव इमाने-इतबरे साजरा करतात. भरपूर गाजावाजा, भावनात्मक भाषणांचा गलबला; मध्यरात्री उलटून टाकणाऱ्या चर्चा; नाट्यमय पेशप्रसंग; वावड्या; बंद दरवाज्यामागील खलबते; गोंधळाची परिस्थिती; व पर्यावरणाच्या समस्येबाबत आपण किती गंभीर आहोत हे जगाला दाखवण्यासाठी नियोजित कालावधीपेक्षा दोन दिवस जास्त घेऊन ही नौदंकी यथासांग पार पडली. ‘अॅन ईव्हनिंग इन पॅरिस’ ह्या डाऊन टू अर्थ पाक्षिकांमध्ये (जाने. १-१५) प्रसिद्ध झालेल्या लेखात ह्या परिषदेचा लेखाजोखा मांडला आहे.

हवामानात होणारे लक्षणीय बदल व त्यामुळे निर्माण झालेल्या व होऊ घातलेल्या दुष्परिणामांची गंभीरता लक्षात घेऊन, जगातील सर्व देशांनी एकत्र येऊन उपाययोजना करणे, ह्या उद्देशाने ‘युनायटेड नेशन्स फ्रेमवर्क कन्व्हेंशन ऑन क्लायमेट चेंज’च्या अंतर्गत ‘कॉन्फरन्स ऑफ पार्टीज’चे आयोजन केले जाते. गेल्या वर्षी ३० नोव्हेंबर ते ११ डिसेंबर दरम्यान पॅरिस येथे ह्या विषयी मतेकय घडवून आणण्यासाठी जगातील १९५ देश व युरोपीय महासंघाचे सदस्य देश एकत्र आले होते. परिषदेचा उद्देश जरी अतिशय चांगला असला, तरी जबाबदारी घ्यायची वेळ आली की, व्यक्तीप्रमाणेच बहुतेक राष्ट्रे देखील जास्तीत जास्त जबाबदारी दुसऱ्यावर ढकलण्यासाठी प्रयत्नशील असतात. त्यामुळे परिषदेच्या

सुरुवातीला सकारात्मक दिसणारे वातावरण प्रत्यक्षात पोकळ व भावनात्मक भाषणबाजीपुरतेच मर्यादित राहते; व परिषदेच्या शेवटी प्रसिद्ध केलेला जाहीरनामा हा जरी आशादायी वाटला, तरी प्रत्यक्षात नगण्य परिणाम साधणारा ठरतो.

दक्षिण आफ्रिकेतील डर्बन येथे २०११ साली पार पडलेल्या COP-17 परिषदेत ‘अॅड हॉक वर्किंग ग्रुप ऑन दि डर्बन प्लॅटफॉर्म फॉर एन्हान्स्ड अॅक्शन’ हा गट स्थापन केला गेला. भविष्यातील पर्यावरणिक समस्यांचा वेध घेऊन त्यानुरूप आंतरराष्ट्रीय स्तरावर कायद्याची रूपरेषा बनवणे हे ह्या गटाचे विहित कार्य. मागील दोन वर्षात ह्याविषयी बराच खल झाला. विकसित देश त्यांच्यावर अधिक निर्बंध लादू न देण्याविषयी दक्ष होते; तर, विकसनशील देश हे प्रगत राष्ट्रे आपल्यावर अतिरिक्त जबाबदारी टाकणार नाहीत, ह्याची पुरेपूर काळजी घेत होते. एकूणात परिषदेच्या पूर्वसंध्येला ह्या विषयीचे चित्र अस्पष्टच होते. अशा संदिग्ध व आणीबाणीच्या परिस्थितीमुळे पॅरिस-परिषद एक दिवस आधीच सुरु केली गेली व चार गट स्थापन करून त्यांना ह्याविषयी जबाबदारी दिली गेली. प्रगत देशांचा सूर हा ‘वाढीव आर्थिक साह्य ते करतील व प्रत्यक्ष कृती मात्र विकसनशील देशांनी करावी’ असा होता. हेतू हा की, आर्थिक लाभाचे गाजर दाखवून विकसनशील राष्ट्रांत फूट पाडायी. विकसित देशांचा दुसरा भर होता तो पूर्वी कॅनकन परिषदेत संमत झालेल्या ठरावाला बगल देण्याचा, ज्यामध्ये विकसित व विकसनशील देशांना प्रदूषण घटविण्याच्या जबाबदारीचे वेगवेगळे निकष लावायचे ठरवले होते. तो ठराव मोडीत काढून सर्व देशांना समान नियम लावण्यावर एकमत घडवण्यासाठी ते शिष्टाई करत होते. त्यांचा तिसरा मुद्दा होता तो तंत्रज्ञान-हस्तांतरणाबाबत आर्थिक भार उचलण्याचा. ज्या विकसित राष्ट्रांनी त्यांच्या आधीच्या ‘उद्योगां’मुळे पर्यावरणाचा न्हास केला आहे, त्यांनी ह्याबाबत आर्थिक भार सोसावा असे गृहीतक होते. अमेरिकेच्या

प्रभावाखालील राष्ट्रांचा असा प्रयत्न होता की, ‘आर्थिक क्षमता असलेल्या व असा भार उचलण्याची इच्छा असलेल्या सर्व राष्ट्रांनी’ असा बदल त्यामध्ये केला जावा. वर उल्लेख केलेल्या ADP गटाचे काम ५ डिसेंबरला जेव्हा संपले, तेव्हाचे फ्रान्सच्या परराष्ट्रमंत्र्यांचे हाताश उद्गार होते : ‘Nothing is agreed until everything is agreed’.

मतभेदाचे मुद्दे केवळ एवढ्यावरच थांबले नव्हते. पारदर्शकता; दीर्घ पल्ल्याची उद्दिष्टे; तंत्रज्ञान-हस्तांतरणातील मुद्दे; हानी व त्यामुळे उद्भवणाऱ्या नुकसान भरपाईची जबाबदारी अशा सर्व विषयांवर कुठलीच ठोस प्रगती नव्हती. अमेरिकी गटाचा फारसा प्रभाव नसणाऱ्या व ह्या आधी व्यापक हिताचे धोरण अवलंबणाऱ्या युरोपीय महासंघाचा सूर ह्या वेळेस मात्र अमेरिकाधारिण होता.

परिषदेचा दुसरा आठवडा जरी मतभेद मिटवण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणारा होता, तरी कुठल्याही हानीबद्दल नुकसानभरपाई देण्याचे उत्तरदायित्व घेण्याची जबाबदारी अमेरिका नाकारत असल्याचे उघड झाले. जगात विविध देशांचे जे अनेक गट कार्यरत आहेत त्यांचा धरोबा फोडणे हे प्रगत राष्ट्रांचे उद्दिष्ट होते. आज जगात वजन असलेल्या BASIC (ब्राझील, दक्षिण आफ्रिका, भारत, चीन) ह्या देशांमध्ये फूट पाडण्यात त्यांना यश आले. ब्राझीलने जेव्हा प्रगत देशांच्या काही अन्य मसुद्यांना पाठिंबा जाहीर केला, तेव्हा ह्या गटातील अन्य प्रमुख देश भारत व चीन ह्यांच्यावर विविध मार्गांनी दबाव आणून त्यांमध्ये दुही निर्माण करण्याचा मार्ग मोकळा झाला.

परिषदेच्या उत्तरार्धात अनेक बैठकांच्या फेऱ्यांमधून तडजोडीचे धोरण अवलंबले गेले. परिषदेची नियोजित समाप्तीची तारीख होती ११ डिसेंबर. पण त्याच्या आदल्या दिवशी परिषदेच्या अध्यक्षानी जाहीर केले की, काही मुद्द्यांवर अजूनही सहमती झाली नसल्याने परिषदेचा जाहीरनामा प्रसिद्ध होण्यास एक दिवस

विलंब होईल. त्याच दिवशी चीनच्या वृत्तसंस्थांनी बातमी दिली की, जाहीरनामा बहुमताने मंजूर होण्यासाठी चीन व अमेरिका ह्यांनी एकत्र प्रयत्न करावे असे चीनच्या राष्ट्रध्यक्षांनी ओबामांना सुचवले आहे. महत्त्वाच्या विषयांना बगल देण्यास चीन राजी झाला असल्याचा संदेश ह्यातून जागतिक समुदायात गेला. भारतीय पंतप्रधानांनी मांडलेल्या प्रस्तावाचा समावेश अंतिम जाहीरनाम्यापूर्वीच्या समुदाय नसल्याची खंत भारताचे पर्यावरणमंत्री प्रकाश जावडेकर ह्यांनी ह्या दरम्यान व्यक्त केली.

परिषदेचा शेवटचा दिवस व रात्र ही अनेक औपचारिक व अनौपचारिक बैठकांची ठरली. त्यामध्ये एवढा गोंधळ होता की, कोण, कोणाशी, कशाविषयी चर्चा करत आहे ह्याची स्पष्ट कल्पना कोणालाच नव्हती. ह्यानंतर जो अंतिम समुदाय तयार झाला त्यातील बरेच मुद्दे बहुतेकांसाठी नवीन होते. अशा अभूतपूर्व परिस्थितीत आर्थिक जबाबदारीविषयीच्या एका कलमातील एका शब्दांमुळे गाडी अडली होती. शेवटी अनेक कसरती करत अंतिम समुदाय सर्वांना मान्य असल्याचे जाहीर केले गेले.

अनेक देशांनी ह्या जाहीरनाम्याला ‘गतिमान’, ‘मजबूत’ वगैरे विशेषणे लावून स्वागत केले असले, तरी अनेक प्रतिनिधी शिताफीने शब्दांचे खेळ करत ह्या विषयी सावध प्रतिक्रिया व्यक्त करत होते. जाहीरनाम्यातील काही मुद्दे जरी स्वागतात असले; तरी ‘पूर्वी पर्यावरणाचा न्हास करून प्रगती साधलेल्या देशांना जबाबदार न धरता ह्यापुढे जगातील सर्वच राष्ट्रांनी सारखी जबाबदारी घेणे’ ह्या सारख्या अन्यायकारक मुद्द्याला मंजुरी देण्यात आल्याची भावना सर्वच विकसनशील राष्ट्रांत होती.

एकूणात काय, तर पर्यावरण-रक्षणांच्या कळीच्या मुद्द्यांना बगल देऊन एक अत्यंत तक्रारू जाहीरनामा जगासमोर आणण्याचे सोपस्कर ह्या निमित्ताने पुरे केले गेले.

### स्वच्छता... (पृष्ठ ३ वरून)

हे पुस्तक वाचावंच वाचावं.

प्रकाशक : पद्मगंधा प्रकाशन.

पृष्ठे : ८७, किंमत : रु.९०

(अशा शौचकृपाचा नमुना पुण्यात येथे पाहण्यास मिळेल : मोहन केतकर, सहकारनगर-२, पुणे ९. भ्रमणभाष : ९४२२३३ २१८२८.)

### ‘वनराई’चा स्वच्छता विशेषांक

‘वनराई’ ह्या मासिकाचा २०१५चा विशेषांक ‘स्वच्छतेसाठी जनआंदोलन’ ह्या विषयावर आहे. २८२ पानांच्या ह्या मोठ्या विशेषांकात, ८ विभागांत ४०हून अधिक लेख आहेत.

धोरणात्मक उपायांच्या पहिल्या विभागात प्रकाश जावडेकर, गिरीश बापट आणि डॉ. माशेलकर ह्यांचे लेख आहेत. ‘मार्गदर्शक कार्यक्रमां’च्या दुसऱ्या भागात न्या. धर्माधिकारिनी गांधीवादाच्या परिप्रेक्ष्यात लिहिले आहे; तर डॉ. माधव गाडगीळानी शासनच जनतेची कशी फसवणूक करत हे विदारक सत्य निर्भीडपणे समोर ठेवले आहे.

तिसऱ्या भागात विचार आहे चालू शतकातील आव्हानांचा. अंतराळातला कचरा (डॉ. नारळीकर) इ-कचरा, गणेशोत्सवातला कचरा, रुग्णालयीन कचरा, सॅनिटरी पॅड्स, अशा प्रतिदिनीं वाढणाऱ्या कचऱ्यां-

विषयीचे अनेक तज्ज्ञांचे लेख ह्या अंतर्गत आहेत. चौथा विभाग आहे ‘घनकचरा आणि सांडपाणी’ ह्यांच्या व्यवस्थापनाविषयीचा. शहरी कचऱ्यापासून ऊर्जा निर्मिती (डॉ. आनंद कर्वे), ग्रामीण स्वच्छता, ओल्या कचऱ्यापासून खत, सांडपाण्यावरील जैविक प्रक्रिया, शून्य कचरा असे लेख ह्या भागात आहेत.

नद्यांचे प्रदूषण आणि शुद्धीकरण ह्यांविषयीच्या पाचव्या विभागात राजेंद्रसिंह, सुनीता नारायण, जलदिंडीचे प्रवर्तक डॉ. विश्वास येवले, इ.चे लेख आहेत. नद्यांची गटारे कशी आणि का बनली आहेत, हे ह्या लेखांवरून उत्तम प्रकारे समजतं. शहरी-ग्रामीण स्वच्छतेविषयीच्या सहाव्या विभागात त्या विषयाचे लेख आहेत. महिलांसाठीच्या मुताऱ्यांकरता लढा, सफाई-कामगारांचे जीवन असं चळवळीच्या अंगानं लिखाण सातव्या विभागात आहे; तर शेवटच्या विभागात कायदे, आकडेवारी, ग्रंथसूची, संस्थासूची अशी संकीर्ण माहिती आहे.

‘स्वच्छता’ ह्या विषयाची एक व्यापक मांडणी अंकात केली गेली आहे. तथापि, काही महत्त्वाचे मुद्दे राहून गेल्याचंही दिसतं. उदा. अणुकचरा. हे सर्व लेख वाचून काही मूलभूत शंका मनात येतात; पण, त्यांची उत्तरं अंकात कुठेच येत नाहीत : सॅनिटरी पॅड्स किंवा वैद्यकीय कचरा भट्टीत जाळणं ह्याला ‘स्वच्छता’ म्हणायचं का, प्लॅस्टिकचं पुनर्घटन किंवा

### ‘ओला कचरा खाणारे झाड’

ग.सं.चे एक वाचक, पुण्याचे मयूर भावे ह्यांनी ‘ओला कचरा खाणारे झाड’ अशी एक कल्पना वास्तवात उतरवली आहे. ते बाबूंच्या टोपलीत तुळस-जास्वंदीसारखी छोटी, किंवा आवळा-चिंचेसारखी मोठी होणारी झाडे लावून देतात. त्यात थोडं तयार खत असतं. आपण घरातला ओला कचरा टोपलीत

टाकत राहायचा; तो कुजत राहतो. तयार होत राहणारं खत अन्यत्र वापरता येतं. घाण वास अजिबात येत नाही. टोपली २ वर्ष टिकते. मग ती बदलायची, किंवा झाड जमिनीत लावून टाकायचं.

किंमत : रु.३५०

संपर्क : ९८ ८१ ९७ ८४ १२.

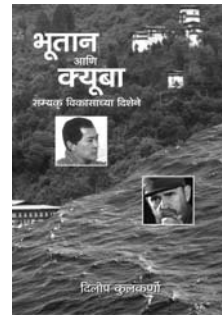
भूमिभरण ही ‘स्वच्छता’ होते का; घरातला कचरा भले वर्गीकरण करून घटगाडीत टाकला म्हणजे ‘स्वच्छता’ झाली का, इत्यादि. कचरा-प्रक्रियेसाठी लागणाऱ्या ऊर्जेची गणितं कशी बसवायची ह्याचाही विचार झालेला नाही. थोडक्यात, सध्या काय चालू आहे हे उत्तम प्रकारे सांगणारं; पण, कळीच्या प्रश्नांना

जराही न भिडणारं हे लेखन आहे.

अंकाचं संपादन, मांडणी, चित्रं, संपूर्ण ४ रंगी छपाई हे सर्व उत्तम आहे.

संपादक : रवींद्र धारिया. किंमत : रु.१७५

—दिलीप कुलकर्णी



जगातील सारी राष्ट्रं ‘आर्थिक वाढ म्हणजेच विकास’ हा भ्रम उराशी कवटाळून वेगानं पुढे धावताहेत; आणि त्यातून व्यक्ती ते पर्यावरण अशा सर्व स्तरांवर समस्या निर्माण करताहेत. ह्याला अपवाद असणारी दोन राष्ट्रं म्हणजे भूतान आणि क्यूबा. ह्या दोन राष्ट्रांच्या ‘सम्यक् विकासा’च्या दिशेत चाललेल्या वाटचालीचा परिचय आणि विश्लेषण.

लेखक : दिलीप कुलकर्णी । प्रकाशक : राजहंस प्रकाशन किंमत : रु.१४०

सौर दिनदर्शिका	सौर फाल्गुन, शके १९३७ (फेब्रुवारी-मार्च २०१६)					
रवि	सोम	मंगळ	बुध	गुरु	शुक्र	शनि
३०						१
२०	मार्च					फेब्रु. २०
२	३	४	५	६	७	८
२१	२२	२३	२४	२५	२६	२७
९	१०	११	१२	१३	१४	१५
२८	२९	१	२	३	४	५
१६	१७	१८	१९	२०	२१	२२
६	७	८	९	१०	११	१२
२३	२४	२५	२६	२७	२८	२९
१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९

४ गतिमान संतुलन  
सौर फाल्गुन, शके १९३७

### गतिमान संतुलन

□ फक्त एका वर्षाचीच वर्गणी स्वीकारली जाईल.  
□ वार्षिक वर्गणी टपालखर्चासह आहे. □ अंक दरमहा दि. २१ला पोस्टात टाकला जातो. महिना-अखेरपर्यंत तो न मिळाल्यास तशी पोस्टकार्डावरील तक्रार कुडावळ्यास पाठवा. प्रती शिल्लक असल्यास दुसरी प्रत पुढच्या अंकासोबत अवश्य पाठवली जाईल. □ जुन्या अंकांच्या प्रती शिल्लक नसतात. □ वार्षिक वर्गणी म.ऑ.ने कुडावळ्यास पाठवावी, चेक नकोत. □ वर्गणी पुण्यात उज्वळ ग्रंथ भांडार, अप्पा बळवंत चौक, येथे रोखीने भरता येते.

पंजीकरण क्र. : MAHMAR/2002/12860  
घोषणापत्र क्र. : PHM/SR/176/VIII/2002, दि.3/10/2002

### इ-ग.सं.च्या वर्गणीदारांना सूचना

□ gatimansantulan@gmail.com हे इ-मेल-खाते फक्त ग.सं.चे अंक पाठवण्यापुरतेच वापरले जाते. त्यामुळे कोणीही त्यावर कोणत्याही प्रकारचा प्रतिसाद, पत्रे, सूचना, लेख, वाचण्यासाठीचा मजकूर, इ. पाठवू नये, ही विनंती. त्यांची दखल घेतली जाऊ शकणार नाही.  
□ ग.सं.च्या छापील अंकांच्या वर्गणीदारांना इ-ग.सं. विनामूल्य पाठविला जातो. फक्त इ-ग.सं. हवा असेल, तर मात्र वार्षिक वर्गणी रु.३० भरावी.  
□ हे इ-अंक आपण इच्छुकांना ‘फॉरवर्ड’ करू शकता. मात्र विनंती अशी आहे की, आपण १ वा २ अंकच नमुना म्हणून फॉरवर्ड करावेत. जर त्यांना ते कायम हवे असतील, तर त्यांनी स्वतः (वा त्यांच्यासाठी आपण) वार्षिक वर्गणी रु.३० भरणे उचित राहिल.  
□ १२ अंकांनंतर आपला इ-पत्ता रद्द केला जातो. त्यामुळे, पुन्हा वर्गणी भरताना इ-पत्ता पुन्हा कळवणे आवश्यक आहे.

—संपादक